

“Zo helpt poëzie”. Die funksie van taal in die verwerking van die verlies van ’n kind

Renée Marais

Texts – solemn meditations and laments – on death, the deceased, bereavement and sorrow have been part of Western literature since Ancient times. This article investigates (by means of close reading of primary texts and the study of interpretative texts) elegiac poetry and prose by Afrikaans and Dutch authors who have suffered the loss of a child. Particular attention is paid to the work of Vondel, Totius, Anna Enquist and P.F. Thomése. The article also seeks to investigate the role of language in mourning, and whether writing about such a devastating loss offers solace and healing. For this reason, texts by parents who have suffered a similar loss but are not literary writers, and texts by professional counsellors are read alongside the chosen elegiac poetry and prose.

1. Beknopte oorsig oor die ontwikkeling van elegiese poësie

Tekste oor die dood en afgestorwenes vorm ’n betreklik prominente kategorie in die literatuur, veral in die poësie, en dateer ver in die geskiedenis terug. In die Antieke Tyd (Klassieke Oudheid) het die term *elegie* nie in die eerste plek na ’n teks se inhoud verwys nie, maar na sy vorm: Die elegie is uit distigons (“di-stichon”: strofes met twee versreëls, dit wil sê koeplette) opgebou, met ’n metriese skema waarin heksameter en pentameter mekaar per versreël afgewissel het. Hierdie elegieë is met fluitbegeleiding uitgevoer (Van Gorp, 1986: 103). Die (latere) Latynse elegie het die Griekse elegie se vorm oorgeneem, maar nie die fluitbegeleiding nie.

Van ongeveer 500 v.C. af het die elegie se inhoud meestal tot versugtinge en klagtes, droefheid en dood beperk geraak. Dit is dikwels aan die gestorwe geliefde vrou gerig, soos in die werk van Catullus (84–54 v.C.), Ovidius (43 v.C.–17 n.C.) en Tibullus (± 50 v.C.–17 n.C.). Die liedere wat by begravinge of by die liggaam van die gestorwene uitgevoer is, het spesifieke name gehad, soos *kommos*, *threnos*, *threnodie*, *nenia* en *epicedium*, na gelang van hulle inhoud of funksie. As die hoofmotief van die lied troos was, is dit byvoorbeeld *consolatio* genoem. Dié liedere is later in allerlei liriese en dramatiese genres oorgeneem (Van Gorp, 1986: 112).

In die Wes-Europese letterkunde dui *elegie* op enige liriese gedig waarin die tragiese aspekte van die lewe as gevolg van die dood van ’n geliefde of ’n ander droewige gebeurtenis beskryf word. Volgens Grové (1992: 96) was dit waarskynlik aan Ovidius se postume invloed te danke dat “die aksent wat die *elegie* betref gaandeweg van die bou na die onderwerp en stemming verskuif [het] en [...] die *elegie* gewoonweg ’n gedig geword [het] waarin daar oor die dood van ’n dierbare getreur word”. In die elegie vind die digter dikwels troos in nadenke oor een of ander ewigheidsbeginsel. *Elegie* het die algemene term geword vir klaaglied, klaagsang, treursang, treurlied, in memoriam-gedig, dodeklag, lyksang, lykdig, ensovoorts. Die *dirge*¹ en *complainte* (Franse Middeleeue, Engelse Renaissance) val ook in hierdie subgenre.

Soos hierbo genoem, is elegieë aanvanklik met fluitbegeleiding gesing. In die Westerse klassieke musiek het die genre van begraving- of doodsmusiek (net soos

begrafnis- of doodspoësie, in Nederlands ook “funeraire poëzie” genoem) eweneens behoue gebly. Die bekendste voorbeelde van hierdie musikale genre is die gelyknamige *elegie* (’n gesonge of instrumentale treurlied) en die *requiem* (dodemis).² Enkele ander vorme word soms ook met hierdie genre geassosieer, soos die *pavane*,³ wat dikwels met Maurice Ravel geassosieer word. Sy “Pavane pour une infante défunte” (1899, oorspronklik vir klavier) “recalls the old Spanish court custom of a solemn ceremonial-dance [*sic*] on occasions of mourning” (Scholes, 1975: 433).

Elegiese tekste sluit vandag tekste in oor die dood van beroemde figure, soos staatsmanne en populêre ikone; tekste oor oorlog, dood op die slagveld en in krygsgevangenskap; tekste oor martelare en heiliges; oor mededigters en -skrywers; oor familielede; oor gestorwe geliefdes. Die elegie het tydens die Middeleeue en Renaissance dikwels ’n lerende of waarskuwende funksie gehad, soos uit die *memento mori*-gedigte blyk: Dink daaraan dat ook jy sal sterwe. Lof aan die gestorwene, troos aan die agtergeblewenes, ’n beskrywing van die oorsaak van die dood en ’n les wat daaruit te leer is, was van die komponente wat in elegiese gedigte voorgekom het.

S.F. Witstein (1969)⁴ wys op bogenoemde eienskappe van elegiese gedigte – soos die *memento mori*-funksie, lering en lof – in haar vormlik-retoriese ontleding van enkele gedigte van die Renaissance-digters Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel. Constantijn Huygens (1596–1687), wat doodsgedigte in Latyn, Frans en Nederlands geskryf het, was net sestig jaar oud toe hy in 1612 sy oudste oorgelewerde doodsgedigte geskryf het: drie grafgedigte oor die dood van sy veertienjarige sussie Elisabeth. Anders as die vroeë gedigte oor Elisabeth, is Huygens se poësie na aanleiding van die dood van sy vrou, Suzanna van Baerle (in 1637, ná ’n huwelik van tien jaar) literêr van hoogstaande gehalte, soos die elegiese sonnet “Op de dood van Sterre” (gedateer 24 Januarie 1638) toon. In hierdie sonnet val die *memento mori* (kenmerkend van die gedigte oor Elisabeth)⁵ weg, en spreek Huygens in die slotreëls sy verlange uit om hom by sy geliefde “Sterre” aan te sluit:

Komt, dood, en maect mij korts van deze Cortsen vrij:⁶

’Kverlang in ’teewigh licht te samen te sien sweven

Mijn Heil, mijn Lief, mijn Lijf, mijn God, mijn’ Sterr en mij.

2. Elegiese tekste in Afrikaans en Nederlands, veral oor die dood van ’n eie kind

Vir elke mens is die dood ’n onontkombare werklikheid wat ’n einde aan jou (aardse of stoflike) lewe sal bring. Die dood en sterflikheid is dan ook onderwerpe wat sentraal staan in verskeie dissiplines, soos die teologie, die filosofie en die kunste. In sommige skrywers se oeuvres figureer die dood meer prominent as in dié van ander. Die Amerikaanse digteres Emily Dickinson kan hier as voorbeeld genoem word. In die Afrikaanse letterkunde kan Totius, Petra Müller, Johann de Lange en Eveleen Castelyn genoem word as vier digters in wie se oeuvres die dood deurlopend figureer. Ofskoon die dood die stramien vorm in Daniel Hugo se *Dooiemansdeur* (1991) en in Joan Hambidge se *Lykdigte* (2000)⁷ is dit binne die oeuvre-geheel minder prominent as

in die vooraf genoemde digters se oeuvres. D.J. Opperman se *Komas uit 'n bamboesstok* (1979) kan beskou word as 'n bundel wat geskryf is vanuit die perspektief van 'n digter wat as 't ware uit die dood terugkeer het. Omgekeerd het Koos Prinsloo sy laaste prosa (1992 en 1993), en Johann Johl sy laaste digbundel (1992), geskryf met die wete dat hulle 'n terminale siekte onder lede het.

Met bostaande wil ek geensins 'n eensydige tipering van die genoemde outeurs se werk gee en ook nie misken dat daar talle ander Afrikaanse skrywers en digters is wat ook oor die dood geskryf het nie. Soos reeds genoem is, kan elegiese tekste oor die dood van beroemde figure, soos staatsmanne en populêre ikone; oor oorlog, dood op die slagveld en in krygsgevangenskap; oor martelare en heiliges; oor mededigters en -skrywers; en oor familieledede handel. Die uitgebreidheid van die onderwerp maak dit onmoontlik om 'n volledige inventaris hier weer te gee, maar ek wil tog enkele digters in enkele van bogenoemde kategorieë uitsonder. Let daarop dat die voorbeeldtekste wat vervolgens genoem word, letterlik oor die sterwensverloop of proses, die dood en/of begrafnis (afskied) van die gestorwene handel, en nie (soos talle *in memoriam*-gedigte) net oor die gestorwene se karaktereenskappe of lewensloop nie.

Afrikaanse en Nederlandse digters en skrywers wat oor die dood van 'n lewensmaat geskryf het, is (onder andere) A.G. Visser (1927 en 1930), Ina Rousseau (1989), Elisabeth Eybers (1994 en 1968),⁸ H.J. Pieterse (2000), Petra Müller (2002), T.T. Cloete (2007), Fanie Olivier (2007), Gerrit Achterberg, Herman de Coninck [s.a.], Connie Palmen (1998) en Kristien Hemmerechts (1998).

In die Afrikaanse poësie kom gedigte oor die dood van een of albei ouers, familieledede en vriende voor in die werk van (onder andere) Totius (1912), D.J. Opperman (1945, 1947 en 1970), Lina Spies (1976 en 1998), Petra Müller (1977, 1984 en veral 1997), Eveleen Castelyn (1978, 1984 en 1999), Olga Kirsch (1982), Ernst van Heerden (1985), Joan Hambidge (1985 en veral 2006), Johann de Lange (1986 en 1993), Johann Lodewyk Marais (1987 en 1989), Tom Gouws (1995), Heilna du Plooy (1997 en 2003), Cas Vos (1999), Anlen Marais (1999) en Bernard Odendaal (2007).

Gedigte oor mense wat 'n onnatuurlike dood gesterf het, kan as 'n afsonderlike subkategorie onderskei word. Oor selfmoord alleen is daar talle gedigte in Afrikaans geskryf; en binne hierdie kategorie kan daar verdere subkategorieë onderskei word, soos gedigte oor die dood van digters en skrywers wat selfmoord gepleeg het: Eugène N. Marais (Opperman, 1947; en gedigte deur verskeie digters in die huldigingsbundel *Honderd jaar later*; Marais, 2006), Ingrid Jonker (byvoorbeeld De Lange, 1990), Wilhelm Knobel (Du Plessis, 1980; Spies, 1976), Pieter Claassens (De Lange, 1986), Ernest Hemingway (Hugo, 1986; Hambidge, 1991), Marina Tsvetaeva (Müller, 1984; Hambidge, 1995), en Sylvia Plath (Hambidge, 1995). (Hierdie lys is nie volledig nie.) Die sanger Johannes Kerkorrel se selfmoord is die onderwerp van Neels Jackson se “† Johannes” (in Marais, 2006); en Kerkorrel is ook een van twintig bekende Suid-Afrikaners wat in Louis Esterhuizen se “Ballade van die groot toeval” (in Marais, 2006) gelys word as mense wat 'n onnatuurlike dood gesterf het.

Van alle vorme van verlies wat 'n volwasse mens kan ly, is die dood van 'n eie kind stellig die skryndendste en ingrypendste, en die allermoeilikste om te verwerk. Een van die redes hiervoor is dat die dood van 'n kind teennatuurlik is: Kinders behoort

hulle ouers te begrawe, en nie andersom nie. In byna alle kulture is ’n lewende kind die simbool van nuwe lewe en morele vernuwing, en verteenwoordig die verlies van ’n kind “in wezen altijd het verlies van de toekomst” (Louise Kaplan, aangehaal in Geerinck-Vercammen, 2000: 14). Ide Wolzak (2005: 20), wie se seun op tienjarige ouderdom gesterf het, skryf: “Wanneer je kind sterft vergaat de wereld en je toekomst.” Die ouer van ’n gestorwe kindjie se drome en toekomsverwagtinge sal nooit vir daardie kind waar word nie, en vir die res van hulle lewens sal die ouers gekonfronteer word met situasies wat die onvoltooidheid van hulle vroeggestorwe kind se lewe telkens beklemtoon: Al die situasies waaroor die ouers reeds drome vir die kind gekoester het, sal hulle voordoen – maar die kindjie self is nie daar om hulle te verwesenlik nie.⁹

Hierdie ondersoek fokus op tekste oor die dood van kinders; ’n subkategorie wat in die meeste gevalle met die subkategorie “dood weens onnatuurlike oorsake” ooreenstem. Ofskoon heelwat digters oor die dood van kinders geskryf het, stel hierdie navorsing spesifiek ondersoek in na die werk van enkele skrywers en digters wat ’n eie kind aan die dood afgestaan en ’n volledige digbundel of prosateks daarvoor gepubliseer het: Totius (*Passieblomme*, 1934), Anna Enquist (*De tussentijd*, 2004) en P.F. Thomése (*Schaduwkind*, 2005). Hierdie kriterium sluit talle bekende Afrikaanse gedigte uit, soos gedigte deur Lina Spies (wat dikwels oor die lyding en dood van kinders geskryf het, byvoorbeeld in “Op die dood van Riëtte”, 1971), C. Louis Leipoldt (oor die lyding en dood van kinders tydens die Anglo-Boereoorlog, soos in “’n Nuwe liedjie op ’n ou deuntjie”, 1911), Eugène N. Marais (1925) en Eveleen Castelyn (veral oor die Anglo-Boereoorlog, in Marais, 2006; die bosoerlog in Angola, 1978 en 1984; en “Kinder-Totenlieder”, 1990). Ingrid Jonker se bekende gedig “Die kind” (1963) en die verhaal “Noodtoestand” (postuum opgeneem in Jonker, 1983) word ook uitgesluit, net soos Marita van der Vyver se roman *Stiltetyd* (2006)¹⁰ en Nanette van Rooyen se roman *Chinchilla* (2007).

In hierdie artikel sal Totius se omstandighede en elegiese gedigte met dié van Vondel vergelyk word. Daarnaas sal spesifiek aan bogenoemde tekste van Enquist en Thomése aandag gegee word, met verwysings na die werk van Jan Wolkers, Esther Jansma en M. Vasalis, eweneens ouers van ’n jonggestorwe kind (in die geval van Jansma twee), Eveleen Castelyn, Ingrid Jonker en Elisabeth Eybers.¹¹ Een van die kernvrae wat ter sprake sal kom, is in watter mate die geskrewe woord as troos dien wanneer ’n tragedie van hierdie omvang ’n ouer tref.

3. Totius en Vondel

3.1 *Die dood in gesins- en familieverband*

Daar word aanvaar dat die Afrikaanse letterkunde kort ná 1900 as ’t ware sy voete gevind het. Afrikaans is toenemend as skryftaal gebruik (eerder as Nederlands), en ’n tematiese verruiming het ingetree (Kannemeyer, 1988: 46–47). Dié verruiming kan waarskynlik in ’n groot mate aan die uitwerking van die Anglo-Boereoorlog (1899–1902) toegeskryf word. Dood en lyding was belangrike faktore wat daartoe gelei het dat die Afrikaanse poësie meer persoonlik geword en dieper emosies verwoord het. In

1905 verklaar Gustav Preller mitologiserend na aanleiding van Eugène N. Marais se “Winternag” (gepubliseer in die koerant *Land en Volk*) dat dié gedig “afdoende bewys [is] van die bruikbaarheid van ons Moedertaal [Afrikaans – RM] vir die uitbeelding van ons mees subtiele gewaarwordings” (aangehaal in Marais, 1993: 15).¹² “Winternag” handel weliswaar nie oor die dood nie, maar het ’n onmiskenbaar elegiese toon. Drie jaar later verskyn die eerste twee individuele digbundels in Afrikaans, geskryf deur Jan F.E. Celliers (1908) en Totius (1908).

Totius (1877–1953), die teoloog en digter wat veral vir sy werk as eerste Afrikaanse Bybelvertaler en psalmberymer bekend staan, se poësie word baie sterk met die kodes “lyding” en “dood” geassosieer. Hy het nie net oor die dood van eie familieleden geskryf nie, maar ook oor die lyding en dood wat die Anglo-Boereoorlog tot gevolg gehad het, spesifiek dié van vroue en kinders in konsentrasiekampe. Op grond hiervan kategoriseer Kannemeyer (1988: 54) Totius se poësie in twee temas, naamlik die persoonlike lewe en die nasionale verlede. Hierdie artikel neem slegs die lydenspoësie wat op sy persoonlike lewe betrekking het, in oënskou.¹³

Totius se elegiese poësie oor eie familieleden sluit gedigte oor die dood van sy broer, suster en vader in (*Wilgerboombogies*, 1912). Sy oudste broer, David, is in Augustus 1910 aan ’n hartaanval oorlede, sy suster Bettie in Januarie 1911, twee dae ná ’n blindedermoperasie, en sy vader teen Mei 1911 weens beserings wat hy in ’n perdekarongeluk op pad na die begrafnis van sy oudste seun, David, opgedoen het. C.J.M. Nienaber (1962: 59–60) tipeer hierdie poësie soos volg:

- Aangename herinnerings aan die gestorwenes wissel af met uitinge van verdriet oor die leemte wat hulle nagelaat het;
- Die grondstemming van die bundel is teerheid en vrome aanvaarding, nie opstandigheid nie;
- Totius sien in die natuurverskynsels simbole van bepaalde aspekte van die menslike lewe; en
- Hierdie bundel se taal is minder retories en suiwerder Afrikaans as in baie van Totius se vroeëre poësie.

In 1920 word Totius en sy gesin egter veel swaarder beproef. In Oktober word sy seuntjie Francois, die jongste van die ses kinders, ernstig siek aan breinvliesontsteking (meningitis). Drie weke later, op Sondag 7 November 1920, sterf hy in die ouderdom van een jaar en sewe dae ná ’n bittere lyding waartydens hy deur sy ouers en oudste suster Wilhelmina (13 jaar oud) verpleeg is. Twee dae later word hy begrawe.

In Desember van dieselfde jaar gaan die gesin per ossewa na Krugerskraal, Totius se plasie 24 km oos van Potchefstroom. Op Vrydag 31 Desember steek swaar donderweer teen die aand op, maar dit reën nie. Wilhelmina word in die huis deur die weerlig doodgeslaan toe sy ’n kombens voor die venster probeer hang. Die straal is by haar linkeroksel in en by haar regtervoet uit. Die buurman se seun ry te fiets in die gietende reën dorp toe om die dokter te gaan haal, wat tweeuur die oggend daar aankom en verklaar dat sy op slag dood is. Haar liggaam word op Saterdag 1 Januarie per ossewa dorp toe geneem en sy word die volgende oggend, op Sondag 2 Januarie 1921, langs haar jongste boetie begrawe.¹⁴ Totius en sy vrou het hul oudste en jongste kind binne die bestek van twee maande verloor. Negentien jaar later (op 16 Maart 1940) sou ook sy

kleindogter Annemarie (sy enigste oorlewende dogter, Bettie, se kind) op twintigjarige ouderdom sterf.

Die profiel van Totius se persoonlike beproewings stem in baie opsigte met dié van Joost van den Vondel (1587–1679), Nederlandse Renaissance-digter en tydgenoot van Huygens, ooreen. Onder sy bekendste gedigte tel “Kinder-lyck” (oor die dood van sy seuntjie Constantijntje, wat in 1632 gebore en oorlede is), “Uitvaart van mijn dochterken” (oor die dood van sy agtjarige dogtertjie Sara in September 1633), “Lyckklaght aan het vrouwenkoor” (oor die dood van sy vrou Maria [Maaike] de Wolf in 1635) en “Uitvaart van Maria van den Vondel” (oor die dood van sy kleindogter, dogter van Vondel se seun Joost, op twintigjarige ouderdom in 1668).

Hierdie gegewens kan skematies soos volg voorgestel word:

Dood van naasbestaandes			
Vondel		Totius	
		Broer, suster en vader	Aug. 1910 tot Mei 1911
Seun: Constantijntje, voor hy 1 jaar oud was	1632	Seun: Francois, 1 jaar oud	7 Nov. 1920
Dogter: Sara, 8 jaar oud	Sept. 1633	Dogter: Wilhelmina, 13 jaar oud	31 Des. 1920
Eggenote: Maria (Maaike) de Wolf	1635		
Kleindogter, 20 jaar oud	1668	Kleindogter: Annemarie, 20 jaar oud	16 Mrt. 1940

3.2 *Twee vaders se rou: ooreenkomste tussen Vondel en Totius se poësie*

In al twee bogenoemde gedigte oor die dood van sy kinders Constantijntje en Sara is dit opvallend dat Vondel pertinent na die smart van die moeder verwys. Die aspek van vertroosting (*consolatio*) oorheers in “Kinder-lyck”, waarin die seuntjie sy moeder vertroos met die boodskap dat hy in die hemel veel beter daaraan toe is as op aarde. Hierteenoor spreek ’n onmiskienbare toon van bitterheid uit die gedig “Uitvaart van mijn dochterken”, wat Vondel begin met die uitspraak dat die dood oumense spaar, maar kinders soos Sara, “de vreught van de buurt”, se lewe neem. In teenstelling met “Kinder-lyck” wat met ’n duidelike, vertroostende les eindig (“Eeuwich gaat voor ogenblick”), spreek “Uitvaart van mijn dochterken” van ontreddeering oor die futiliteit van Sara se dood. Die sierkranse wat haar speelmaat tot Sara se eer vleg, is “krancke troost”: eerbetoon gaan gou verby. In hierdie gedig is daar, anders as in die vier ander genoemde gedigte deur Vondel, geen troos in die wete dat die gestorwene by God is nie.

Ook Totius, wat soos Vondel vanuit ’n diep Christelike lewenshouding geskryf het, tree in enkele gedigte buite die algemeen aanvaarde Christelike opvatting dat ’n mens “niet geacht [wordt] naar de dood te verlangen, maar als hij zich aandient moet men hem ook niet vervloeken, doch blijmoedig aanvaarden” (Van Zonneveld, 1980: 113).

“Die Godsbesluit”¹⁵ se slotreëls verwoord sy opstandigheid en bevraagtekening van God se besluit:

En steek ek dan my hande uit
na u besluit,
dan gryp ek in die dorings vas.

Verskeie gedigte spreek van die intensiteit van Totius se leed oor die dood van sy kinders. In die gedig “Jy het my amper saamgetrek” beskryf Totius hoe sy seuntjie hom al aan die dood oorgegee het, maar hoe hy, as vader, steeds teen sy seuntjie se dood bly veg het. Die eerste twee (van vier) strofes lui soos volg:

Jou armpies het al slap gehang,
jou handjies het nie meer getas nie;
jy ’t toe al alles losgelaat,
aan ouerhart selfs nie meer vas nie.

Tog ’t jy my amper saamgetrek,
want ’k wou jou nie laat gaan nie;
ek het geduisel op die grens
waar mensevoet nie meer kan staan nie.

Ook in die openingstrofe van “o Die pyn-gedagte”, wat siklies as slotstrofe herhaal word, verklaar Totius onomwonde hoe diep die dood van sy kinders hom geraak het:

o Die pyn-gedagte: my kind is dood! ...
dit brand soos ’n pyl in my.
Die mense sien daar niks nie van,
en die Here alleen die weet wat ek ly.

Totius bevraagteken in hierdie gedig die feit dat juis sy dogter so ’n vreeslike dood moes sterf:

Sy was so teer soos ’n vlindertjie,
sy’t lugtig omheen geswerf;
’n asempie wind kon haar vlerkies breek
en – kyk watter dood moes sy sterf!

Die gedig “Ag, sy het nie gesterwe” stel Wilhelmina se plotselinge dood teenoor die lang lyding van haar broertjie. Vir Totius was sy seuntjie se lyding, die besef dat die kindjie sal sterwe en sy dood verskriklik, maar “die plotsheid” van sy dogter se dood was vir hom “bitterder as bitter”: “Ag, sy het nie gesterwe, / maar sy was somar dood.” Vir die ouers was daar geen voorbereiding op haar dood, geen kans om met verloop van tyd te besef dat die dood onafwendbaar is en om met verdrag afskeid te neem nie. Betty

Madill (2001: 20), wie se driejarige dogtertjie in 'n vriendin se swembad verdrink het, beskryf hierdie onverwagse, lewensveranderende ervaring soos volg:

I had set out to spend a pleasant morning chatting to a dear friend, while our children played together in the sunshine. Just four hours later, I was to return home, without my precious little girl.

In beide Totius en Vondel se poësie wil dit voorkom asof sowel die intensiteit van die smart as die opstandigheid oor die dood sterker uitgespreek word nadat hulle 'n tweede kind (in albei gevalle 'n dogter van onderskeidelik dertien en agt jaar oud) aan die dood moes afstaan. Hoewel Totius die klem baie sterk op sy eie lyding plaas, gee hy (net soos Vondel) erkenning aan sy vrou se leed deur die bundel *Passieblomme* aan haar op te dra en die openingsgedig (“Aan my vrou”) aan haar smart en lyding te wy: “My vrou, jy ’t meer verloor as ek [...]”. Uit die gedig in die geheel is dit duidelik dat hy hierdie opvatting baseer op sy siening dat die moeder se band met die kind, veral ook om biologiese redes, veel sterker is as dié wat die vader met die kind vorm. Strofe 4 van “Aan my vrou” lui soos volg:

Groot is die man wanneer hy pal
staan as die strydere om hom val;
maar groter is die vrou wat stáán
as stukke van haar eie vlees
word deur die doodswaard weggeslaan.

In die literatuur oor professionele hulpverlening aan ouers wat 'n baba voor,¹⁶ tydens of kort ná die bevalling¹⁷ verloor het, word daar op verskille tussen die vader en die moeder se ervaring en manifestasie van rou ingegaan. “Die swanger vrou staat fisiek en emotioneel dichter bij haar kind tijdens de zwangerschap omdat zij het in haar lichaam draagt en 24 uur per dag de baby voelt. Daardoor heeft zij al in een eerder stadium en op een andere manier een relatie met haar ongeboren baby.” (Geerinck-Vercammen, 2000: 162–163).

Die vader van 'n baba wat by geboorte gesterf het, beaam bogenoemde: “Het is voor een man toch altijd anders, een man is immers niet zwanger.” (Geerinck-Vercammen, 2000: 163). 'n Ander (in 'n saamblyverhouding) merk teenoor sy vriendin wat een kindjie van 'n drieling verloor het, op: “Jij hebt leven en dood van meest dichtbij meegemaakt; als man kan ik dat nooit meemaken.” (Geerinck-Vercammen, 2000: 164). Hierdie verskil in die roubeleving van die vader en die moeder berus op die feit dat die vader eers ná die geboorte werklik 'n hegte band met sy kind kan opbou (Geerinck-Vercammen, 2000: 163). In die afdeling “Hooglied” uit *Schaduwkind* skryf Thomése (2005: 14) oor sy dogtertjie se geboorte: “Haar geboorte ervaar wij als verliefdheid, alles raakte geladen, betoverd door het wonder van haar aanwezigheid.” Die geboorte is vir Thomése (2005: 39) die beslissende moment waarop hy vader geword het: “Een kind wordt niet zozeer geboren, het verschijnt aan je”; hy is eufories nadat hy sy dogtertjie se geboorte meegemaak het: “Je hebt je kind geboren zien worden man, dichterbij kan het niet komen.” (Thomése, 2005: 41).

Die hierbo aangehaalde kommentaar (uit Geerinck-Vercammen, 2000) is gelewer deur vaders van babatjies wat in die periode tussen die 16de week van swangerskap en 8 dae ná geboorte gesterf het. Dit dui daarop dat die verskil tussen die moeder en die vader se belewing meestal kleiner word namate die kind op 'n ouer leeftyd sterf. Bogenoemde aanhalings uit die literatuur oor rouverwerking onderstreep die ervarings wat in Vondel en Totius se gedigte verwoord word en bied 'n moontlike verklaring vir die feit dat die twee onderskeie vaders klaarblyklik meer intens op die dood van 'n tweede kind gereageer het: Die dogtertjies was veel ouer as die seuntjies toe hulle oorlede is.¹⁸

Uiteindelik vind sowel Vondel as Totius die sterkste troos in hulle geloof in God en die ewige lewe.¹⁹ In die slotstrofe van “Aan my vrou” vra Totius hom af hoe hy ná die dood van hulle kinders weer hoop by sy vrou sou kon wek, en beantwoord die vraag dan soos volg:

Maar nee, daar is 'n Christenhoop
wat heetste smart nie kan verskroei,
wat uit die barste bodem bloei.

4. Twee uiterstes: van prenatale sterfte tot die dood van 'n kind in sy middeljare

4.1 Dood- of stilgeboorte

Die samelewing staan meestal simpatiek teenoor die ouers van 'n kindjie wat jonk gesterf het, al glo mense klaarblyklik dat die ouers die verlies binne 'n sekere tyd moet verwerk en te bowe kom: Tyd heel alle wonde, soos die spreekwoord beweer. Volgens Wolzak (2005: 14) is dit nie waar nie: “het gaat om levenslang verdriet”. Wanneer 'n kindjie doodgebore word of pas ná geboorte sterf, reageer die samelewing meestal met minder begrip, onder meer omdat mense dink dat die ouers nog nie tyd gehad het om vir die kindjie lief te word nie. Dat dit hoegenaamd nie waar is nie, blyk duidelik uit talle voorbeelde in Geerinck-Vercammen se studies (1998 en 2000).

Eveleen Castelyn se gedig “Stilgeboorte” (1978) is moontlik die enigste Afrikaanse gedig oor hierdie onderwerp:

niemand het 'n eerste skreeu
gehoor nie,
die gemaskerdes swyg,
die jammerhartiges
wil die liggaampie opwek
met suurstofpypies

jy roep tevergeefs
na jou kind aan wie jy
nou net die dood geskenk het

Ofskoon die gedig in die tweede persoon na die moeder van die stilgebore kindjie verwys, het dit waarskynlik op Castelyn self betrekking.²⁰ Dit val op dat die digter as titel die Afrikaanse vertaling van die meer eufemistiese Engelse term (“stillbirth”) kies, eerder as die direkter Nederlandse term (“doodgeboorte”). Hierdie eenvoudige gedig teken die absolute keersy van die vreugdevolle gebeure by ’n normale bevalling, en die uiterste woordekonomie gee die onvermoë van diegene wat by die stilgeboorte aanwesig is, weer. Die moeder se roep na haar kind word met stilte beantwoord.

4.2 *Swangerskapsbeëindiging in die prenatale fase*

Die hierbo beskrewe leemte wat op dood by geboorte volg, word ook beleef deur die ouers van ’n kindjie wat prenataal gesterf het, hetsy weens ’n natuurlike sterfte of beëindiging van die swangerskap. Hoe moeilik laasgenoemde besluit moet wees, spreek uit die pleidooi van ’n moeder (Wanda Grimsdell, 28) wie se eerste kindjie 27 dae ná geboorte weens Edward se sindroom (’n chromosomale afwyking van chromosoom 18 Sg trisomie 18) dood is. 50% van babas met hierdie sindroom sterf reeds prenataal in die baarmoeder en van diegene wat lewend gebore word, leef net 5–10% tot hulle eerste verjaardag. Babas met Edward se sindroom is gewoonlik fisiek en intellektueel erg gestremd aangesien die sindroom deur vertraagde groei in die baarmoeder, hartdefekte, abnormaliteite in die vorming van die hande, voete, brein, gesig en ingewande, en dikwels ook *spina bifida* en gesplete lippies gekenmerk word. Grimsdell (in Pienaar, 2008: 18) verwyt haar dat sy nie, soos haar geneesheer haar aangeraai het, ’n vrugwatertoets vir chromosoomafwykings laat doen het nie:

“Ek is nie spyt oor die 27 dae wat ek met haar gehad het nie, maar as ek toe geweet het wat ek nou weet, sou ek eerder vir ’n aborsie gegaan het. [...] Dan sou ek nie dié pyn deurgemaak het nie. En sy het só gely. Sy is hoeveel keer in my arms dood. Sy het masjiene op haar gehad en dit is my skuld. [...] ’n Kindjie met Down se sindroom kan oorleef en grootword. Edward se sindroom is ’n ander saak.”

Nuwe ontwikkelinge in die mediese wetenskap (soos prenatale diagnostiek) en wetgewing wat die beëindiging van swangerskap onder sekere omstandighede toelaatbaar maak (Wet op Keuse oor die Beëindiging van Swangerskap, Wet 92 van 1996, gewysig by Wet 39 van 2004 en Wet 32 van 2007)²¹ lei dikwels tot nuwe etiese en morele dilemmas en hartverskeurende keuses, soos hierbo beskryf. In ’n onlangse saak het die egpaar Brian en Elizabeth Stewart, wie se seun in 1993 met *spina bifida*, rugmurg- en breinskade, en abnormale werking van die blaas, dermkanaal en onderlyf gebore is, hul huisdokter en die ginekoloog vir skadevergoeding gedagvaar omdat dié geneeshere, volgens die ouers, nie die misvormings raakgesien en die egpaar daarvoor ingelig het, sodat hulle kon besluit het om die swangerskap te laat beëindig nie. In hulle uitspraak op 4 Junie 2008 het die vyf appèlregters egter beslis “[...] dat die finale vraag waaroor die hof moet besluit, bly of die kind hoegenaamd gebore moes gewees het. Dit is ’n vraag wat so diep deurdring tot die hart van menswees dat dit nie eens aan die reg gestel moet word nie. Daarom dink ons dat hierdie hof (en dus voortaan alle howe in die land) nie erkenning aan so ’n eis moet gee nie.”

Volgens De Bruin (2008: 7), wat in die oggendblad *Beeld* oor hierdie saak berig

het, gee hierdie uitspraak dus te kenne dat die vraag “onberegbaar” is. In hierdie geval sou swangerskapsbeëindiging egter waarskynlik op grond van die bepalings van artikel 2 subartikel (1) (b) en (c) van Wet 92 van 1996 toelaatbaar wees. In hierdie lig beskou, toon die uitspraak met watter emosionaliteit en moraliteit besluite oor swangerskapsbeëindiging (en aborsie) meestal gepaardgaan.

4.3 *Aborsie*

Artikel 2 subartikel (1) (a) van Wet 92 van 1996 bepaal dat ’n swangerskap “op versoek van ’n vrou gedurende die eerste 12 weke van die draagtyd van haar swangerskap” beëindig kan word, en dat, selfs in die geval van ’n minderjarige swanger vrou, geen ander toestemming as haar eie nodig is om ’n swangerskap in hierdie fase te laat beëindig nie. Terwyl so ’n besluit meestal diepgaande implikasies vir die moeder het, het dit dikwels ook ’n traumatiese uitwerking op die vader van die ongebore baba, wat regtens geen inspraak in die swanger vrou se besluit het nie. In ’n vrouebladartikel berig Luyt (2007: 18–19) dat talle vaders heftig op die beëindiging van ’n swangerskap in die prenatale fase reageer. Die kop van die artikel, “My kind is dood”, word met gebruikmaking van aanhalingstekens duidelik as ’n sitaat uit Totius se gedig “o Die pyn-gedagte” gemerk, en stel hierdie vaders se smart dus by implikasie aan dié van Totius gelyk. Corné Boag, hoof van Neobirth se aborsieberadingsafdeling, beweer dat al hoe meer mans vir post-aborsieberading na hulle toe kom, en dat “die emosies wat ’n man en vrou rondom aborsie ervaar, [...] baie dieselfde [is], maar die oorsprong daarvan verskil” (Luyt, 2007: 19).

Daar is (soos oor stilgeboorte) min gepubliseerde gedigte oor ’n aborsie wat die outeur self ondergaan het. Ingrid Jonker het egter wel hieroor geskryf. Die openingstrofe van “Swanger vrou” (“Ek lê onder die kors van die nag singend, / opgekrul in die riool, singend, / en my nageslag lê in die water”), bevat talle frases wat regdeur die gedig en in die vierreëlige slotstrofe herhaal word en wat die leser kan verlei om te dink dat hierdie gedig oor aborsie handel. Dit is egter geskryf in 1957, kort nadat Jonker swanger geraak het met haar enigste kind, Simone (Ingrid Jonker in ’n brief van 28 April 1957 aan Uys Krige; sien Metelerskamp, 2003: 81–82). Maar vier jaar later, teen die helfte van 1961, ondergaan Jonker wel ’n aborsie. Dit ontstel haar hewig en laat haar skuldig voel – omdat háár moeder glo jare gelede en onder soortgelyke omstandighede, toe sy Ingrid verwag het, teen ’n aborsie besluit het (Metelerskamp, 2003: 115–117: kommentaar deur Anna Jonker, Peers Hartzenberg, Erna Sadie en Héléne Kesting). Jonker word in Julie 1961 in ’n psigiatriese hospitaal opgeneem. “Korreltjie sand” is na aanleiding van die aborsie geskryf. Die slotkoeplet van hierdie gedig lui:

Korreltjie klein is my woord

Korreltjie niks is my dood

4.4 *Die dood van 'n kind wat reeds middeljarig is*

As aborsie, prenatale sterfte en stilgeboorte in terme van die leeftyd van die gestorwe kind die een uiterste van die spektrum verteenwoordig, verteenwoordig die dood van 'n middeljarige kind van bejaarde ouers die ander uiterste. Twee gedigte wat oor só 'n situasie handel, verskyn as die slotgedigte in Elisabeth Eybers se laaste digbundel, *Valreep/Stirrup-cup* (2005), waarin elke gedig in Afrikaans én in Engels verskyn. Hierdie kwatryne verwoord op tipies sobere wyse Eybers se gevoelens ná die dood van haar enigste seun, Bert Wessels, op 2 Desember 2002:

Vir bert

Noudat jy swyg is daar niks meer
vir my om ooit nog te begeer
buiten die tydstip waarop ek
dieselfde stilte mag betrek.

en

Waarneming

“Dit is my seun” het ek verwaand verklaar
soos een wat sorgeloos 'n feit aanvaar,
dog plots staan daar slegs één gegewe vas:
dat is wreedaardig snel verword tot was.

Ten tye van haar seun se dood was Eybers 87 jaar oud. Sy is self op 1 Desember 2007, bykans op dag en datum vyf jaar later, oorlede.²² Dit val op dat sy haar dus in haar laaste twee gebundelde gedigte met die dood besig gehou (en die wens uitgespreek het om haar seun te volg) – net soos Herman de Coninck die dood betrek het in talle gedigte uit sy laaste digbundel (wat in 1997, maar ná sy dood, verskyn het).²³

5. **Mans mag, maar vroue nie?**

5.1 *Enquist en die problematiek van skryf oor persoonlike leed*

Anna Enquist se sewende digbundel, *De tussentijd*, verskyn in 2004 by De Arbeiderspers, met die opdrag: “In memoriam mijn dochter Margit (1974–2001)”. Dit verskyn drie jaar nadat haar dogter op 3 Augustus 2001, te fiets in Amsterdam, haar lewe in 'n botsing met 'n vragmotor verloor het. Een maand ná sy verskyning in Februarie 2004 beleef hierdie bundel 'n eerste herdruk, en in Mei 2004 'n tweede. Ofskoon die leserspubliek dus duidelik by die bundel aansluiting vind en ofskoon die tema van afskeid neem van haar kinders reeds vroeër in Enquist se poësie voorgekom het,²⁴ spreek verskeie manlike resensente (onder wie Ilja Leonard Pfeijffer, Piet Gerbrandy en Jos Joosten) hulle onvergenoegdheid skerp uit omdat Enquist oor die lewe ná die dood van haar dogter skryf. Gerbrandy beweer byvoorbeeld dat Enquist publisiteit sou soek in die

rol van “de droevige mevrouw die zo aangrijpend over haar dochter schryft” (in de *Vólkskrant*, soos aangehaal in Hanssen, 2004 en 2006: 169).

Léon Hanssen argumenteer aan die hand van literêr-historiese gegewens dat genoemde kritici se uitsprake oor Enquist (gebaseer op hulle persoonlike [modernistiese] opvattinge van wat poësie behoort te wees; Hanssen, 2006: 172–173) nie rekening hou met die feit dat sy in ’n “respectabele tradisie van autobiografiesch auteurschap” beweeg nie en dat sy daarom as “steen des aanstoots in die stryd teen een literatuuropvatting die grote kunstwerken heeft opgeleverd” funksioneer (Hanssen, 2006: 169). Ter illustrasie noem Hanssen vier ander outeurs wat oor die dood van hulle biologiese kinders geskryf het. Die publikasies is, in chronologiese volgorde:

M. Vasalis, wie se oudste seun, Dicky, op agtien maande aan polio gesterf het, het in *De vogel Phoenix* (1947) daarvoor geskryf. Hanssen (2006: 174) beweer dat Vasalis met hierdie bundel die “funeraire model” waarop latere digters en skrywers kon voortbou, tot stand gebring het.

Jan Wolkers het ’n roman, *Een roos van vlees* (1963), geskryf oor die dood van sy tweejarige dogtertjie, Eva, wat in 1951 met kokende water verbrand het. Voor die verskyning van dié boek het Wolkers hierdie outobiografiese motief bowendien in ’n standbeeld²⁵ verwerk waarvoor sy eerste vrou, Maria de Roo (Eva se moeder), as model gedien het.

Esther Jansma het oor die dood van twee van haar kinders geskryf.²⁶ (Soos Enquist, is Jansma hieroor gekritiseer – deur Gerrit Komrij, in kritiek wat boonop op ’n misverstand berus het: sien Hanssen, 2006: 171). In *Bloem, steen*²⁷ (1990) verskyn gedigte oor die dood van haar eersteling, ’n dogtertjie, weens suurstoftekort tydens die bevalling. Jansma het ook ’n tweede kindjie aan die dood afgestaan tydens ’n hartoperasie wat hy op nege maande ondergaan het. In *Hier is de tijd* (1998) skryf sy daarvoor.

P.F. Thomése, aanvanklik ’n uitgesproke kritikus van literatuur wat ’n persoonlike, outentieke ervaring probeer verwoord (sien Hanssen, 2006: 171), verander van standpunt ná die dood (op 16 April 2002) van sy 18 maande oue dogtertjie aan breinbloeding en publiseer die novelle *Schaduwkind* (2005).²⁸

Die kritiek teen *De tussentijd* is dat hierdie gedigte van Enquist te na aan die werklikheid is, dat sy haar verdriet uitstal, en dat die bundel vol “larmoyante²⁹ kitsch” en “schaamteloos sentiment” is (Gerbrandy in de *Vólkskrant*; sien Hanssen, 2004). As ’n mens haar gedigte egter met dié van Totius in *Passieblomme* vergelyk, val dit op hoeveel soberder en meer versluierd Enquist oor hierdie onderwerp skryf³⁰ – in Totius se poësie word sy leed op veel direkter en opvallender wyse aan die leser oorgedra. Miskien is hierdie direktheid te wyte aan die feit dat die gedigte wat in *Passieblomme* opgeneem is, nie met die oog op publikasie geskryf is nie, maar waarskynlik vir die digter as uitlaatklep vir sy smart gedien het. Die gedigte is oor ’n tydperk van meer as twaalf jaar³¹ geskryf en is uiteindelik op aandrang van prof. Gerrit Dekker in 1933 uitgegee. Die bundel het in 1946 sy agste druk beleef. Die gedigte word deur sowel ’n voorwoord as ’n inleiding voorafgegaan. In die voorwoord skryf Totius (1977: 219):

Waarom die verse nie al eerder gebundel is nie? ... Hierop kan ek eintlik geen goeie antwoord gee nie. Miskien is ’n seker [*sic*] mate van skroomvalligheid waar dit ’n persoonlike en intens-deurleefde smart betref, die hoofsaak dat ek die gediggies so lank agterweë gehou het.

In die inleiding sit Totius (1977: 221) die agtergrond en omstandighede van die kinders se dood presies vir die leser uiteen “om menige vers op te klaar”. Sy (latere) kanoniserings as digter illustreer waarskynlik Jan Wolkers se opvatting dat ’n mens nie dinge van jou afskryf nie, maar eerder na jou toe (aangehaal in Hanssen, 2006: 177) op gepaste wyse – Totius word as digter feitlik sonder uitsondering getipeer as “die bedroefde vader wat treur oor die dood van sy kinders, [...] die volksman wat troos vir sy volk ná die oorlog bring” (d’Assonville, 1977: flapteks).³²

Die invloedryke Afrikaanse digter D.J. Opperman het hom in 1953 oor die hierbo beskrewe problematiek van skryf oor persoonlike omstandighede uitgelaat (“Kuns is boos!”, opgeneem in Opperman, 1975) en spesifiek na Totius se gedigte oor sy gestorwe kinders verwys. Die digter beleef altyd ’n spanning tussen *onthul* en *verhul*, of *reveal* en *conceal*, soos Tennyson dit in “In memoriam” stel (Opperman, 1975: 145):

I sometimes hold it half a sin
To put in words the grief I feel;
For words, like Nature, half reveal
And half conceal the Soul within ...

Opsommenderwys kan gesê word dat Opperman aantoon dat die spanning tussen *waarheid* en *verdigsels*, en tussen *onthul* en *verhul*, reeds in die Middeleeuse literatuur ter sprake gekom het en dat literatuuropvattinge deur die eeue heen verskillende standpunte weerspieël oor die toelaatbaarheid van en die wyse waarop die skrywer as mens en die skrywer as kunstenaar met persoonlike kwessies soos leed omgaan of behoort om te gaan.

5.2 Die leed van ’n moeder: herinnering as kode in De tussentijd

Die openingsgedig van Enquist se bundel *De tussentijd* maak die stelling dat die dogter se dood die moeder se identiteit laat versplinter het: Sy het in ’n veelheid van moeders verander en sy moet probeer om alles en almal in die chaos bymekaar te hou (“Een menigte”, Enquist, 2004: 11).³³ Die bundel gee die moeder se bestaan ná die dood van haar dogter in breë trekke weer.

Van die kodes wat sterk in *De tussentijd* na vore tree, is verlies en gemis, en die soeke na die dogter, wat nou slegs in haar *afwesigheid* in Enquist se lewe en werk aanwesig is: Sy is daar omdat sy nie meer in die werklike lewe vindbaar is nie. Behalwe vir haar stem in ’n stemposboodskap op die moeder se selfoon, is die dogter weg (“www.gewicht.com”, Enquist, 2004: 19), en al wat die moeder naas persoonlike besittings (soos klere) van haar oor het, is die gemis: “Ik mis / het vlees, haar linkshandige lichaam”, en “ik mis / haar tot brakens toe dagelijks” (“Essentie van het missen”, Enquist, 2004: 41).

Deur te onthou, kan die moeder die afwesige dogter by haar hou. Omdat herinnering egter met verloop van tyd vervaag, moet die tyd teëgehou word (“Nieuws”, Enquist, 2004: 28):

Ik duw tegen de tijd.

Dat is een trein die langzaam in beweging
wil en die mij mee gaat sleuren op termijn.

Die moeder probeer die herinnering op verskillende maniere bestendig, soos deur plekke waar hulle saam was, te besoek en die dogter se klere te dra (“Nieuws”). Die soeke na die gestorwe kind en die aktiewe pogings om haar in herinnering te bewaar, spreek sterker uit Enquist se poësie as uit Totius s’n – miskien omdat die religieuse dimensie wat by Totius ’n deurslaggewende rol in die hantering van sy verlies speel, by Enquist ontbreek. Op grond van sy geloofsoortuiging verbind Totius sy kinders (en ander familieleden) ná hulle dood met ’n plek: die hiernamaals. In ’n ongepubliseerde gedig (sien d’Assonville, 1977: 75) aan sy dogter Bettie, ná die dood van haar dogter (Totius se kleindogter) Annemarie, skryf Totius: “[...] Daar *is* ’n stad! / En bly is ons daarheen op pad.” Nie godsdiens nie, maar musiek is iets wat Enquist en haar dogter dikwels saam beoefen het; daarom skryf Enquist in meerdere gedigte hoe sy haar dogter in (onder meer)³⁴ musiek terugsoek én hoe die dogter ook na haar roep (“Fuga”, 2004: 52; die laaste van die sewe driereëlige strofes):

[...] Wat in ons beantwoordt
aan dit lied, wat smacht er in ons

naar klare meisjesklank. Met geweld.
Roept zij ons tussen de regels, gestorven,
verbergt zij bij alt en sopraan haar partij

die klimt en zich klemt aan tijdloze
voorhouding? Zij verdwijnt
in het stilste accoord, onhoorbaar

zingend, met geweld gestorven. Ach
hoe wij op de stemvoering studeren,
ach hoe wij haken naar haar stem.

Naas die beskrewen verskille is daar egter talle ooreenkomste. In sowel Enquist as Totius se gedigte kom die beeld van die dogter as ’n brose vlinder voor, naas verwysings na slapeloosheid,³⁵ pyn en gemis, beelde van winter, en die beeld van die graf as ’n koue, donker plek.³⁶ In *Schaduwkind* inkorporeer Thomése “koue” en “donkerte” in die beeld van *skadu* (2005: 42), en terselfdertyd wys hy ook Vondel se beeld van die hemel en die gestorwe kindjie as ’n “cherubijntje” uitdruklik af:³⁷

Als er nog iets is, dan houdt het zich op in de schaduw, op plekken waar het licht (en dus het oog)
net niet kan komen.

Geen hemel, maar aarde. Geen engeltje, maar een schaduwkind. Een lelie onder de bloemen.

6. Die rol van taal en skryf in die verwerking van verlies: *Schaduwkind* deur P.F. Thomése, en ander tekste

Uit die voorafgaande deel van hierdie artikel is dit duidelik dat daar dikwels oor die dood, lyding en rou geskryf is/word. Ofskoon die funksie en/of uitwerking hiervan reeds sydelings ter sprake gekom het, sal daar vervolgens ondersoek ingestel word na die (moontlike) terapeutiese aspekte wat die skryfproses én literatuur oor dood en verlies inhou vir ouers wat 'n kind aan die dood moes afstaan. Vrae soos die volgende is ter sprake: Waarom skryf skrywers en digters oor die verlies van 'n kind en hoe dit hulle lewens raak? Vervul die proses of die ver-taling van verlies 'n terapeutiese funksie, met ander woorde, “help” dit om oor 'n traumatiese ervaring soos die dood van 'n kind te skryf? Of is die ervaring so allesoorheersend dat die skrywer, *synde* 'n skrywer, eenvoudig daarvoor *moet* skryf voordat dit moontlik word om weer iets anders aan te pak?

Daar word wyd aanvaar dat verhale 'n onontbeerlike sin- en betekenisgewende rol in die samelewing vervul. “In crisissituaties,” beweer Wolzak (2005: 11):

heb ik verhalen nodig om te overleven. In mijn verhalen orden ik de chaos van mijn leven en probeer ik weer houvast te krijgen om *verder* te kunnen gaan. Door te verhalen kan ik weer op verhaal komen.

Verhale of vertelling word dan ook dikwels as terapeutiese middel deur terapeute, beraders en sielkundiges gebruik in 'n vorm van terapie wat *narratiewe terapie* genoem word. Vanuit 'n literêr-teoretiese invalshoek moet dadelik beklemtoon word dat die narratologie beslis anders in psigoanalise en terapie gebruik word as in die strukturele ontleding van literêre tekste. Empiriese narratologie is, volgens Herman en Vervaeck (2001), toegespits op psigologiese meganismes by die verwerking van 'n verhalende teks, en gebruik daarvoor byna uitsluitlik positivistiese tegnieke. Om hierdie rede word “de empirische studie van de verwerkingsprocessen uitgevoerd door onderzoekspsychologen” (Herman en Vervaeck, 2001: 109): persone soos Richard Gerrig, Gordon Bower en Daniel Morrow, maar hierdie studies is nie aan die hand van literêre tekste gedoen nie omdat die komplekse en meerduidige aard van die literêre teks sig nie werklik tot hierdie soort studies leen nie.

As 'n mens tekste deur ouers wat literêre skrywers is, soos Totius, Enquist en Thomése, vergelyk met tekste deur ouers wat nie literêre skrywers is nie maar 'n boek skryf om ander ouers, wat ook 'n kind aan die dood afgestaan het, te help of te troos, is daar duidelik verskille in die gehalte van die gedigte en in die mate waarin hulle die leser ontroer en bybly. In *One Step at a Time. Mourning a Child* (Betty Madill, 2001), *En huilen doe je maar in de pauze. Worstelen met de taal van rouw* (Ide Wolzak, 2005) en *Stille baby's* (Christine Geerinck-Vercammen) – almal tekste deur outeurs wat nie literêre skrywers is nie – word gedigte of prosa (hetsy deur die outeur self óf deur 'n literêre skrywer) oor die dood van kinders opgeneem,³⁸ wat toon dat skeppende tekste klaarblyklik 'n terapeutiese funksie vervul. Tekste van literêre gehalte dien dus 'n dubbele rol: Dit help die outeur om sy of haar eie verlies te verwerk, en dit lê ander mense, wat nie self woorde kan vind nie, woorde in die mond (soos Gezelle in *Kerkhofblommen* eksplisiet

beoog het om te doen). Om kreatief besig te wees, en spesifiek om te skryf (byvoorbeeld deur dagboek te hou), word gevolglik as 'n hulpmiddel in die rouverwerkingsproses aanbeveel (Geerinck-Vercammen, 2000: 151):

Heftige emoties kunnen met mensen op de loop gaan. Dat zijn de emoties die men niet beheerst, maar waardoor men beheerst wordt. [...] Die zo diep en overweldigend zijn dat mensen het gevoel hebben erin te verdrinken.

Naast huilen en praten is schrijven het enige wat dan een beetje kan helpen, en soms helpt het veel.

Het is goed om deze gevoelens van je te af te schrijven op het moment dat alles dreigt te ontsporen. Als je deze teksten later nog eens leest, kan dat ook meer duidelijkheid scheppen en meer inzicht geven in de eigen belevingswereld of in die van de partner. Je kunt het zien als een soort ordening.

Om oor verlies en smart te skryf, kan vir *littêre* skrywers egter, paradoksaal genoeg, oënskynlik ook die “verkeerde” uitwerking hê. Soos reeds vermeld is, beweer Jan Wolkers dat jy dinge eerder na jou toé skryf as van jou af weg. As 'n mens boonop die negatiewe kritiek en geringskattende tipering van skrywers soos Enquist en Jansma in aanmerking neem, lyk dit asof skryf nie noodwendig tot ‘oplossings’ lei nie. Bowendien lyk dit uit sekere tekste asof heelparty ouers wat 'n kind verloor het, skepties is oor dit wat ander mense, of die *teorie*, veronderstel, verwag en voorskryf.³⁹ In “Essentie van het missen” (Enquist, 2004: 41) reageer die spreker byvoorbeeld negatief op uitsprake wat as “hulp” bedoel is:

Het is
de kern van gemis, het missen zelf,

zegt men. [...]

Geleerde onzin, schandalige troost.
[...]

De kern
van gemis laat mij koud, geen wijsgerige

held gaat mij helpen.

Maar deur daaroor te skryf, is die spreker wel besig om haar wrewel oor wat sy as fasiele pogings tot troos ervaar, kwyt te raak.

Deur te suggereer dat skryf met die verwerking van verlies en die voltrekking van die rouproses kan help, word nie te kenne gegee dat dit 'n kitsoplossing bied nie: “Tegen de diepste machteloosheid staat ook de taal machteloos” (Jager, 1984: 27). Nie alle ervarings kan verwoord word nie. Herman de Coninck (1997b: 24) skryf soos volg (die eerste van vier strofes):

Als alle rivieren van inkt waren
en alle bomen pennen,
dan nog zou men het leed van Auschwitz
niet op kunnen schrijven.

Die Joodse digter Paul Antschel het ná sy terugkeer uit die vernietigingskampe van die Tweede Wêreldoorlog die twee lettergrepe van sy van omgeruil en Paul Celan geword. Die taal, alles, het weens die gebeurtenisse wat in daardie kampe plaasgevind het, niksseggend geword (Thomése, 2005: 25–26).

Die onvermoë en die vermoë van taal is een van die deurlopende, sentrale kodes in Thomése se *Schaduwkind*. Ná die dood van sy dogtertjie Isa bevind die outeur hom “in doodstille kamers, tussen onervaren woorden die hij nog moest leren schrijven”. Die lokteks stel dit soos volg: “*Schaduwkind* is het adembenemende relaas van dit zoeken naar woorden. Een heel leven wordt overhoop gehaald, elke betekenis moet opnieuw worden uitgevonden.”

Een van die opvattinge wat duidelik na vore kom, is dat taal by die dood van ’n kind ontoereikend is (Thomése, 2005: 10):

Een vrouw die haar man begraaft, wordt weduwe genoemd, een man die zonder zijn vrouw achterblijft, weduwnaar. Een kind zonder ouders is wees. Maar hoe heten vader en moeder van een gestorven kind?

Die ontoereikendheid van taal, en die gevolge daarvan, word telkens beklemtoon (Thomése, 2005: 18):

Er is nog iets anders. Dat is de taalkwestie, de kwestie van de mededeelbaarheid. Je weet het, maar je weet niet hoe je het zou moeten zeggen. De tong tast vergeefs het verhemelte af.

Die dood lei tot die verbreking van kommunikasie: in die eerste plek met die gestorwe persoon en in die tweede plek dikwels ook met mense wat nog in die lewe verkeer. Enquist (2004: 29) se gedig “www.gewicht.com” bied ’n voorbeeld van eersgenoemde. Die nagelate stemposboodskap van die sewe-en-twintigjarige dogter lei nie tot kommunikasie nie: Die boodskap “raast / jaren rond de aarde, een pulserende / stroom noodkreetjes”. Ook Herman de Coninck lê in enkele gedigte ’n verband tussen die dood en taal. Hy beskryf byvoorbeeld hoe sy eerste vrou, An, wat in ’n motorongeluk omgekrom het, stil daar lê met ’n strepie gestolde bloed uit haar mond, en stel dan “toe” en “nou” teenoor mekaar (“Ik zie je nog altijd liggen”; De Coninck, 1997a: 101; twee strofes uit ’n langer gedig):

niks-zeggen was ook vroeger jouw manier
van gekwetst-zijn, ik denk: sluit nu maar
je ogen, kom, ik zal je helpen –

dit is al wat ik nog kan doen:
dit niet-meer-weten-wat-zeggen
en het zeggen.

“[H]et zeggen”, want dit is belangrik om met mense om jou te praat. Madill (2001: 99) betreur die feit dat ’n tante van haar, wat jare vantevore ook ’n kind verloor het, nie ná die dood van Madill se dogtertjie met haar daarvoor wou praat nie (Madill, 2001: 99):

[There were times when] I would unexpectedly become angry and depressed. I came to understand that this was the direct result of not being able to talk about Lisa; not necessarily about her death, but primarily of the time she shared with me.

Sprakeloosheid het egter nie net op die gestorwe kind se ouers betrekking nie, maar ook op mense buite die familiekring. Mense vermy dikwels diegene wat iemand aan die dood afgestaan het, omdat hulle nie weet wat om vir hulle te sê nie (Wolzak, 2005: 80). In só ’n geval, waarsku Madill (2001: 73), “[i]t is often better to say nothing than utter some trite words that can add insult to injury”.

’n Onvermoë om met mekaar te kan praat, kom meermale ná so ’n traumatiese ervaring ook tussen die ouers van die kind voor en lei dikwels daartoe dat die lewensmaats heeltemal van mekaar wegdryf en uiteindelik skei, soos in Wolkers se roman *Een roos van vlees* beskryf word.

“Pas als iets weg is, heb je er de woorden voor,” beweer Thomése (2005: 80). “En zo wordt elk woord een nawoord, elke zin een grafschrift.” Hierdie stelling kom sterk ooreen met De Coninck (1997b: 45; slot van die gedig “Ars poetica”) se beeld van die gedig as iets wat by wyse van woorde wat in klip geskryf is, soos op ’n grafsteen, ’n nalatenskap bewaar:

Het is hard zwijgen, een gedicht:

grafsteen die luistert naar wat erin is gegrift.
Letters die luisteren tot ze vol regen staan.

Deur woorde hou ’n mens dinge – en mense – in die lewe. Deur oor Isa te skryf, gee die vader inhoud aan sy dogtertjie se kort bestaan en gee hy gestalte aan sy liefde vir haar (onderskeidelik Thomése, 2005: 80 en 2005: 16):

Ze is nergens anders dan in de taal. [...] Uit haar lichaam getild en in de taal gelegd. Ze is iemand geworden die steeds opnieuw geboren moet zien te worden: in die woorden die ik voor haar vond.

Verdwijnt de verliefdheid als de persoon verdwijnt? Waar gaat de verliefdheid heen als het dode lichaam tot as is verbrand? Ze vlucht in gelijkenissen.

Slegs as mense van 'n afgestorwe persoon weet, bly daardie persoon in mense se bewussyn 'voortleef'. Dít maak die verwerking van verlies na bewering in talle opsigte baie moeilik vir 'n ouer wie se kind doodgebore is, want hoe praat jy oor 'n kind wat vir ander eintlik nooit 'bestaan' het nie? Wanneer dit gebeur, ontbeer jy wat De Coninck (1997b: 55) “de troost van het zegbare” noem.⁴⁰

Dat taal 'n bewaringsmedium is, is nie 'n nuwe gedagte nie. De Coninck (“Moeder”, 1997a: 206) beweer dat as jy poësie skryf, jy woorde in die kelder van jouself inlê. Dat taal ook 'n rol speel om die gestorwe kind te bewaar, is 'n beskouing wat uit die onderhawige tekste van sowel Thomése as Enquist spreek. Thomése sê van sy dogtertjie: “Als ze ergens nog is, dan in de taal.” Ook Enquist (“Omslag”, 2004: 14) gebruik taal om haar dogter te onthou, te bewaar en te behou:

Wij slijpen haar in steen, wij kerven
in het hout haar naam, wij schrijven
tegen beter weten in haar taal; ik

spreek haar stickem toe. [...]

Uit die voorafgaande het geblyk dat veral skrywers en digters hulleself dikwels intens bewus is van die ónmag van taal. Jansma (aangehaal in Geerinck-Vercammen, 2000: 153) skryf ná die dood van haar tweede kindjie soos volg:

Toen dacht ik: ik schrijf nooit meer. Dit is zo bespottelijk. Wat moet ik nu nog zeggen? Dat ik toch weer ben gaan schrijven, was omdat schrijven prettiger is dan niet schrijven.

In haar derde en laaste digbundel skryf Vasalis (1954: 32):

Ik wil een woord, dat toovren kan
En tovert dat je bij mij bent
En me omhelst, mij, dunne maan.
Want woorden woorden woorden toovren niet.

Taal is nie 'n towerstaffie wat verlies en pyn soos mis voor die son laat verdwyn nie.

Uit die literatuur blyk dat 'n periode van woordelose onmag kort ná die dood van 'n geliefde meermale voorkom, en dat taal ná die dood van 'n geliefde as 't ware moeisaam opnuut 'aangeleer' moet word (Thomése, 2005: 25–26):

Geen woord had zijn betekenis behouden. Alles wat hij kende, moest hij ontkennen. De woorden moesten stuk voor stuk, lettergreep voor lettergreep, heel secuur opnieuw in het zwijgen worden aangebracht.

“Opgevoed in zwijgzaamheid,” sê De Coninck (1997b: 58), is dit “sindsdien mijn vak: woorden zoeken / die zwijgen.” En daardeur maak die skrywer of digter ten slotte wel sy of haar eie leed mededeelbaar. Deur oor die gestorwene te skryf, word sy of haar beeld bowendien blywend in mense se bewussyn gegrif.⁴¹ Uit die navorsing vir hierdie artikel blyk duidelik dat taal wel in staat is om stilweg op ’n magiese en paradoksale manier troos en heling te bring, ook al is daardie troos nie met die eerste oogopslag klinies meetbaar nie (“Poëzie”, De Coninck 1997a: 181):

Zoals je tegen een ziek dochtertje zegt:
mijn miniatuurmensje, mijn zelfgemaakt
verdrietje, en het helpt niet;
zoals je een hand op haar hete voorhoofdje
legt, zo dun als sneeuw gaat liggen,
en het helpt niet:

zo helpt poëzie.

Universiteit van Pretoria

Bronnelys

- Abrams, M.H.** 1971. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Achterberg, Gerrit.** 1980. *Achtergebleven gedichten*. Amsterdam: Querido.
- Antonissen, Rob.** 1986. *Digkuns van die Nederlande 1100–1970*. Stellenbosch en Grahamstad: Universiteitsuitgewers en -boekhandelaars.
- Apel, Willi.** 1976. *Harvard Dictionary of Music*. Londen: Heinemann Educational Books.
- Castelyn, Eveleen.** 1978. *Tussen hemel en aarde*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Castelyn, Eveleen.** 1984. *Menslikerwys gesproke*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Castelyn, Eveleen.** 1990. *Minder as die engele*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Castelyn, Eveleen.** 1999. *Kubermens*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Celliers, Jan F.E.** 1908. *Die vlakte en andere gedigte*. Pretoria: Die Volkstem.
- Celliers, Jan F.E.** 1974 [1908]. *Die vlakte en ander gedigte*. Kaapstad: Tafelberg.
- Cloete, T.T.** (red.). 1992. *Literêre terme en teorieë*. Pretoria: HAUM-Literêr.
- Cloete, T.T.** 2007. *Heilige nuuskierigheid*. Kaapstad: Tafelberg.
- D’Assonville, V.E.** 1977. *Totius: Profet van die Mooirivier*. Kaapstad: Tafelberg.
- De Bruin, Philip.** 2008. Hof mag nie sê oor die lot van so ’n fetus – uitspraak. *Beeld*, 5 Junie: 7.
- De Coninck, Herman.** [s.a.]. *Zolang er sneeuw ligt*. Brugge: Orion.
- De Coninck, Herman.** 1997a [1984]. *Onbegonnen werk. Gedichten 1964–1982*. Antwerpen: Manteau en Amsterdam: Meulenhoff.

- De Coninck, Herman.** 1997b. *Vingerafdrukken*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- De Lange, Johann.** 1982. *Akwarelle van die dors*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- De Lange, Johann.** 1986. *Snel grys fantoom*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- De Lange, Johann.** 1990. *Wordende naak*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- De Lange, Johann.** 1993. *Vleiswond*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Du Plessis, Phil.** 1980. *Lyksang. Gedigte 1974–80*. Johannesburg en Kaapstad: Perskor.
- Du Plooy, Heilna.** 1997. *Die donker is nooit leeg nie*. Kaapstad: Tafelberg.
- Du Plooy, Heilna.** 2003. *In die landskap ingelyf*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Enquist, Anna.** 2004. *De tussentijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Eybers, Elisabeth.** 1968. *Onderdak*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Eybers, Elisabeth.** 1982. *Bestand*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Eybers, Elisabeth.** 1994. *Nuweling*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Eybers, Elisabeth.** 2005. *Válreep/Stirrup-cup*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Geerinck-Vercammen, Christine Rosa.** 1998. “*Met een goed gevoel*”. *Het rouwproces bij doodgeboorte, reductie in meerlingzwangerschap en zwangerschapsafbreking na prenatale diagnostiek in relatie tot de rol van de professionele begeleiders, in het bijzonder de maatschappelijk werker*. Doctorale proefskrif. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.
- Geerinck-Vercammen, Christine.** 2000. *Stille baby’s. Rouwverwerking bij doodgeboorte en zwangerschapsafbreking*. Amsterdam en Antwerpen: Archipel.
- Gezell, Guido.** 1930 [1858]. *Dichtoefeningen; Kerkhofblommen*. Tekskritiese uitgawe, ingelei en verklaar deur Fr. Baur; met ’n inleiding oor Guido Gezelle deur Aug. Vermeylen. Amsterdam: Veen.
- Gouws, Tom.** 1995. *Troglodiet*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Grobbelaar, Pieter W.** (red.). 1977. *Die Afrikaner en sy kultuur*. Kaapstad: Tafelberg.
- Grové, A.P.** 1992. Elegie. In: Cloete, T.T. (red.). *Literêre terme en teorieë*. Pretoria: HAUM-Literêr: 96-97
- Hambidge, Joan.** 1985. *Hartskrif*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Hambidge, Joan.** 1991. *Die verlore simbool*. Kaapstad: Tafelberg.
- Hambidge, Joan.** 1995. *Interne verhuising*. Midrand: Perskor.
- Hambidge, Joan.** 2000. *Lykdigte*. Kaapstad: Tafelberg.
- Hambidge, Joan.** 2006. *Dad*. Parklands: Genugtig!
- Hanssen, Léon.** 2004. Een dorst die nooit oorgaat. *Trouw*, 12 Junie. Letter & Geest: 41.
- Hanssen, Léon.** 2006. *Een misverstand om in te geloven. De poëzie van M. Vásalis*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Hemmerechts, Kristien.** 1998. *Taal zonder mij*. Amsterdam: Atlas.
- Hemmerechts, Kristien.** 2006. *Als een kinderhemd*. Amsterdam: Atlas.
- Herman, Luc en Bart Vervaeck.** 2005. *Vertelduiwels: Handboek verhaalanalyse*. Brussel: VUB Press en Nijmegen: Vantilt.
- Hugo, Daniel.** 1986. *Die boek Daniel*. Kaapstad: Tafelberg.
- Hugo, Daniel.** 1991. *Dooiemansdeur*. Kaapstad: Tafelberg.
- Huygens, Constantijn.** In: Antonissen, Rob. 1986. *Digkuns van die Nederlande 1100–1970. Deel I: Van Véldeke tot Gezelle*. Stellenbosch en Grahamstad:

Universiteitsuitgewers en -boekhandelaars.

Jager, Okke. 1984. *Liever langer leven*. Baarn: Ten Have.

Jansen, Ena. 2007. Elisabeth Eybers: 26 Februarie 1915 – 1 Desember 2007. http://www.litnet.co.za/cgi-bin/giga.cgi?cmd=cause_dir_news_item&news_id=29077 (geraadpleeg op 17 Junie 2008).

Jansma, Esther. 1997 [1990]. *Bloem, steen*. Amsterdam: De Appelbloesem.

Jansma, Esther. 1998. *Hier is de tijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Johl, Johann. 1994. *Roulet*. Kaapstad: Tafelberg.

Jonker, Ingrid. 1963. *Rook en oker*. Johannesburg: A.P.B.

Jonker, Ingrid. 1983. *Versamelde werke*. Johannesburg: Perskor.

Kannemeyer, J.C. 1978. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*. Deel 1. Pretoria en Kaapstad: Academica.

Kannemeyer, J.C. 1988. *Die Afrikaanse literatuur 1652–1987*. Pretoria en Kaapstad: Academica.

Kennedy, Gerlene. 2007. Trane in die Ierse reën. *Plus* [bylae tot *Beeld*], 15 September: 2.

Kirsch, Olga. 1982. *Afskeide*. Kaapstad: Human & Rousseau.

Leipoldt, C. Louis. 1911. *Oom Gert vertel en ander gedigte*. In: Leipoldt, C. Louis. 1980. *Versamelde gedigte*, versorg deur J.C. Kannemeyer. Kaapstad: Tafelberg.

Luyt, Shanda. 2007. “My kind is dood”. *Vrouekeur*, 10 Augustus: 18–19.

Marais, Anlen. 1999. *Muur van berge*. Kaapstad: Tafelberg.

Marais, Eugène N. 1925. *Gedigte*. In: Marais, Eugène N. 2005. *Die volledige versamelde gedigte* [geregideer deur Marissa Baard et al.]. Pretoria: Protea Boekhuis.

Marais, Johann Lodewyk. 1987. *Palimpes*. Kaapstad: Human & Rousseau.

Marais, Johann Lodewyk. 1989. *By die dinge*. Kaapstad: Human & Rousseau.

Marais, Johann Lodewyk (samest.). 2006. *Honderd jaar later*. Dainfern: Praag.

Marais, Renée. 1993. Die kanonisering van Eugène N. Marais as digter. *Stilet*, 5(1): 11–22.

Madill, Betty. 2001. *One Step at a Time: Mourning a Child*. Edinburg: Floris Books.

Metelerkamp, Petrovna. 2003. Ingrid Jonker. *Beeld van ’n digterslewe*. Hermanus: Hemel & See.

Müller, Petra. 1977. *Obool*. Kaapstad: Tafelberg.

Müller, Petra. 1984. *Liedere van land en see*. Kaapstad: Tafelberg.

Müller, Petra. 1997. *Swerfgesange vir Susan en ander*. Kaapstad: Tafelberg.

Müller, Petra. 2002. *Die aandag van jou oë. Gedigte vir die liefde*. Kaapstad: Tafelberg.

Nienaber, C.J.M. 1962. *Die mens Totius*. Kaapstad: Human & Rousseau.

Odendaal, Bernard. 2007. *Onbedoelde land*. Kaapstad: Tafelberg.

Olivier, Fanie. 2007. *Apostroof*. Ongepubliseerde manuskrip, op 7 Oktober 2007 per elektroniese pos aan verskeie vriende gestuur.

Opperman, D.J. 1945. *Heilige beeste*. Kaapstad: Nasionale Pers.

Opperman, D.J. 1947. *Negester oor Ninevé*. Kaapstad: Tafelberg.

Opperman, D.J. 1975 [1953]. *Kuns is boos! Wiggelstok*. Kaapstad: Tafelberg: 142–155.

Opperman, D.J. 1970. *Edms. Bpk*. Kaapstad: Human & Rousseau.

- Opperman, D.J.** 1979. *Komas uit 'n bamboesstok*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Palmen, Connie.** 1998. *I.M.* Amsterdam: Prometheus.
- Pienaar, Antoinette.** 2008. As die toetse 'n fout wys. *Beeld*, 30 Mei: 18.
- Pieterse, H.J.** 2000. *Die burg van hertog Bloubaard*. Kaapstad: Tafelberg.
- Prinsloo, Koos.** 1992. *Slagplaas*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Prinsloo, Koos.** 1993. *Weifeling*. Pretoria: Hond.
- Rousseau, Ina.** 1989. *Grotwater*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Scholes, Percy.** 1975. *The Concise Oxford Dictionary of Music*. Onder redaksie van John Owen Ward. Londen: Oxford University Press.
- Snoep, D.P.** 1980. Sterven en rouwen 1700–1900. *Dood en begraven: sterven en rouwen 1700–1900*. Utrecht: Centraal Museum: 4-37.
- Spies, Lina.** 1971. *Digby Vergenoeg*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Spies, Lina.** 1976. *Dagreis*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Spies, Lina.** 1998. *Die skaduwee van die son*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Spies, Lina.** 2001. Die elegiese vers in Afrikaans: 'n voorlopige verkenning. *Stilet*, 13(3): 166–191.
- Spruit, Ruud** [met medewering van Tom Weerheijm]. 1986. *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw*. Houten: Unieboek.
- Thomése, P.F.** 2005 [2003]. *Schaduwkind*. Amsterdam en Antwerpen: Contact.
- Totius.** 1908. *By die monument*. In: Totius. 1977. *Gedigte en prosa. Versamelde werke* 10. Eufeesuitgawe onder redaksie van prof. dr. Hertzog Venter. Kaapstad: Tafelberg.
- Totius.** 1912. *Wilgerboombogies*. In: Totius. 1977. *Gedigte en prosa. Versamelde werke* 10. Eufeesuitgawe onder redaksie van prof. dr. Hertzog Venter. Kaapstad: Tafelberg.
- Totius.** 1924. *Skemering*. In: Totius. 1977. *Gedigte en prosa. Versamelde werke* 10. Eufeesuitgawe onder redaksie van prof. dr. Hertzog Venter. Kaapstad: Tafelberg.
- Totius.** 1934. *Passieblomme*. In: Totius. 1977. *Gedigte en prosa. Versamelde werke* 10. Eufeesuitgawe onder redaksie van prof. dr. Hertzog Venter. Kaapstad: Tafelberg.
- Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal.** 2005. Versie 14.0 [CD-Rom]. Utrecht en Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Van der Vyver, Marita.** 2006. *Stiltetyd*. Kaapstad: Tafelberg.
- Van Gorp, H. et al.** 1986. *Lexicon van literaire termen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Van Heerden, Ernst.** 1985. *Die swart skip*. Kaapstad: Tafelberg.
- Van Rooyen, Nanette.** 2007. *Chinchilla*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Van Zonneveld, P.** 1980. “De teederste blik harer brekende oogen”. De dood in de Nederlandse literatuur in de eerste helft der negentiende eeuw. *Dood en begraven: sterven en rouwen 1700–1900*. Utrecht: Centraal Museum: 106-113.
- Vasalis, M.** 1947. *De vogel Phoenix*. Den Haag: A.A.M. Stols.
- Vasalis, M.** 1954. *Vergezichten en gezichten*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Visser, A.G.** 1981 [1927]. *Rose van herinnering en ander gedigte*. In: Visser, A.G. *Versamelde gedigte*. Kaapstad: Tafelberg.
- Visser, A.G.** 1981 [1930]. *Die purper iris en ander nagelate gedigte*. In: Visser, A.G. *Versamelde gedigte*. Kaapstad: Tafelberg.
- Vondel, Joost van den.** In: Antonissen, Rob. 1986. *Digkuns van die Nederlande 1100–1970. Deel I: Van Veldeke tot Gezelle*. Stellenbosch en Grahamstad:

Universiteitsuitgewers en -boekhandelaars.

Vos, Cas. 1999. *Vuur tong*. Clubview: Benedic Boeke.

Witstein, S.F. 1969. *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance*. http://www.dbnl.org/tekst/wits007fune01_01/wits007fune01_01_0009.htm (geraadpleeg op 14 Julie 2007).

Wolkers, Jan. 1963. *Een roos van vlees*. Amsterdam: Meulenhoff.

Wolzak, Ide. 2005. *En huilen doe je maar in de pauze. Worstelen met de taal van rouw*. Kampen: Ten Have.

Note

- ¹ *Dirges* is geskryf by geleentheid van 'n sterfte (soos Shakespeare se “Full fathom five thy father lies”), maar was korter as die elegie, minder formeel en gewoonlik bedoel om gesing te word. Hierdie soort teks se hedendaagse Engelse ekwivalent is die *threnodie*. *Monodie* is 'n elegie of *dirge* wat as die uiting van 'n enkele persoon aangebied word (Abrams, 1971: 45).
- ² Die requiem is 'n Katolieke mis waartydens daar van 'n gestorwe persoon afskeid geneem word of waartydens gestorwe persone gedenk word. Die titel kom van die openingsteks, “Requiem aeternam dona eis Domine”, wat beteken: “Gee aan hulle ewige rus, o Heer” (Apel, 1976: 725). Ook Protestantse komponiste het later tot hierdie genre bygedra, soos Brahms met sy “Deutsches Requiem”.
- ³ Die pavane is 'n stadige, statige dans in enkelvoudige twee- of vierslagmaat met die karakter van 'n prosesie: Die choreografie behels twee enkele treë en een dubbele tree vorentoe, en twee enkele treë en een dubbele tree agtertoe, wat telkens herhaal word (Apel, 1976: 650). Hierdie dans, wat vroeg in die sesentiende eeu in Italië (Padua) ontstaan en spoedig oor die hele Europa versprei het, is gewoonlik deur 'n vinnige *galliard* gevolg. Hierdie twee kontrasterende danse het tot die ontstaan van die *suite* gelei.
- ⁴ Witstein se navorsing verwys na die Renaissancistiese teoretici Corraea en Scaliger se beskouings oor dié komponente wat in elegiese gedigte kan voorkom (of behoort voor te kom). In 'n insiggewende artikel oor elegiese poësie in Afrikaans gee Lina Spies 'n bondige, helder uiteensetting hiervan (Spies, 2001: 169–172) en bespreek sy enkele Afrikaanse gedigte en gedigreekse met inagneming van hierdie opvattinge.
- ⁵ “Nullam crede tibi degi feliciter horam / Quam non invidet Parca maligna tibi” (r. 21–22); dit wil sê: “Weet maar dat jy geen gelukkige uur deurbring / waarop die bosc / afgunste Noodlot nie jaloers is nie” (met dank aan my kollega dr. Koos Kritzinger, Departement Antieke Tale).
- ⁶ Kom, Dood, en maak my gou van hierdie smarte van die aardse lewe vry (Antonissen, 1986: 287).
- ⁷ Vir 'n kritiese bespreking, gebaseer op die Klassieke komponente van die elegiese vers, raadpleeg Spies (2001: 182–188).
- ⁸ Spies (2001: 174–178) bespreek die laaste sewe gedigte in *Onderdak* (1968) as 'n “groep” wat, volgens Kannemeyer (1978: 478), oor “die dood van die minnaar” handel.
- ⁹ Dit is insiggewend om daarop te let dat, naas die ouers, ook grootouers die verlies van 'n kleinkind as ingrypend ervaar. Eybers (1982) se gedig “Ouma” verwoord die diepe liefde van 'n ouma vir haar kleinkind. By die dood van 'n kleinkind ervaar die grootouers dus dubbele hartseer: oor die dood van hulle kleinkind én oor die lyding van hulle kinders, die ouers van die gestorwe kind (Geerincck-Vercammen, 2000: 170).
- ¹⁰ Ofskoon dit bekend is dat een van Van der Vyver se kinders jonk gesterf het en hierdie roman vertel hoe die oorlewende drie lede van 'n gesin van vier sukkel om die dood van die jongste kind in die gesin te verwerk, maak die skadeloosstelling op die kolofonbladsy dit duidelik dat die dorp Lunel in die verhaal, én al die karakters, “'n produk van die skrywer se verbeelding” is.

- 11 Kristien Hemmerechts het twee seuntjies gehad wat aan wiegiedood gesterf het. In *Taal zonder mij* (1998) verwys sy ook na hulle. Haar kortverhaalbundel *Als een kinderhemd* (2006) bevat verhale oor die dood van kinders. Hierdie verhale word nie in hierdie artikel bespreek nie.
- 12 In Marais se klein oeuvre van 54 gedigte (Marais, 1993: 18, sy prosa buite rekening gelaat) is daar een opvallende gedig oor die lyding van ongeneeslik siek kinders: “Is daar nog tranec?”, met as subtitel: “In ’n Belgiese hospitaal vir ongeneeslike kinders”. Met betrekking tot die ondersoeksfokus van hierdie artikel – die dood van ’n eie kind – is dit wetenswaardig dat Marais bykans die omgekeerde situasie beleef het deurdat sy vrou kort ná die geboorte van hulle eerstelingseun aan kraambedkoors oorlede is. Hierdie gegewe vind ook in die eietydse musiek neerslag. “Lightning crashes” van die band Live is ’n lied wat handel oor ’n vrou wat tydens die kraamproses sterf en oor ’n stilgebore baba. Dit is opgedra aan Barbara Lewis, wat in ’n motorongeluk oorlede is (maar handel nie oor haar nie). Lewis was Ed Kowalczyk, hoofseun van die *band*, se vriendin.
- 13 In vergelyking met Totius se bundels wat op die nasionale verlede betrekking het, beskou Kannemeyer (1978: 116) Totius se poësie oor persoonlike leed as bundels met ’n oorheersend elegiese toon, waarin hy ’n “groter suiwerheid en eenvoud, sowel wat taalvorm as poëtiese idioom en struktureering betref” bereik. Dit sou interessant wees om die uitdrukkingswyse, beelde en motiewe, en die lewenshouding van Totius se nasionale lydensgedigte meer indringend met dié van sy persoonlike lydensgedigte te vergelyk.
- 14 In *Die Afrikaner en sy kultuur* vermeld Grobbelaar (1977: 14) die hulp wat bure verleen het wanneer iemand te sterwe kom (sien ook Snoep, 1980: 9, 10). Daar is geglo dat die oorledene binne drie dae begrawe moes word (Grobbelaar, 1977: 215). Kinderbegravinge het merendeels in die namiddag plaasgevind en kinders jonger as 15 jaar is in ’n wit kistie begrawe in ’n graf wat spesiaal volgens maat gegrawe is (Grobbelaar, 1977: 226, 217). Op die dorp het die doodsgelui dikwels die oorledene se ouderdom aangedui: een slag per sekonde vir elke lewensjaar (Grobbelaar, 1977: 220).
- 15 Lina Spies (2001: 173) beskou “Die Godsbesluit” as “ten diepste elegies en ’n sentrale vers in die bundel” (*Passieblomme*).
- 16 Indien ’n swangerskap (wat normaalweg 40 weke duur) voor ’n termyn van 15 tot 16 weke eindig, word dit as ’n miskraam (spontane abortus) beskou. Een uit elke sewe swangerskappe in Nederland eindig op hierdie manier (Geerincq-Vercammen, 2000: 17). “Prenatale sterfte” verwys na óf *partus immaturus*, tussen 15–16 weke en 24 weke, waartydens die baba geen oorlewingskans by geboorte het nie, óf *partus prematurus*, ná 24 weke van swangerskap (Geerincq-Vercammen, 2000: 47). Die beëindiging van die swangerskap kan die gevolg wees van natuurlike sterfte of bewuste swangerskapsbeëindiging weens prenataal gediagnoseerde gebreke soos *spina bifida*, hemofilie, Downsindroom of ander afwykings wat die kindjie nielewensvatbaar of ernstig gestremd sou laat.
- 17 Perinatale sterfte: in die eerste 8 dae ná die geboorte (Geerincq-Vercammen, 2000: 17).
- 18 Hierbenewens het albei hierdie vaders vir die tweede keer in ’n kort tydjie ’n kind aan die dood afgestaan, wat die ervaring van smart en lyding sekerlik sou intensiveer.
- 19 Toe die tyding van Wilhelmina se dood Totius se vriende bereik en een van hulle bevraagteken hoe Totius hierdie slag sou kon hanteer, antwoord die skilder Erich Mayer: “As daar ooit een is wat dit sal kan dra, dan is dit hý. Mense besef nie watter geweldige, onwrikbare geloof hy het nie!” (d’Assonville, 1977: 73).
- 20 Persoonlike mededeling deur mev. Gerda Ehlers, ’n broerskind van mev. Castelyn (wat in 2004 oorlede is).
- 21 Artikel 2 van Wet 92 van 1992 onderskei drie periodes tydens die swangerskap: tot en met week 12 mag abortie op versoek van die swanger vrou geskied; van week 13 tot en met week 20 kan ’n

geneesheer 'n aborsie aanbeveel op grond van hoofsaaklik mediese redes wat die moeder en/of die kind affekteer; en ná week 20 mag die swangerskap slegs beëindig word mits twee geneeshere, of 'n geneesheer plus 'n geregistreerde vroedvrou of geregistreerde verpleegkundige, meen dat voortgesette swangerskap die swanger vrou se lewe in gevaar stel, of dat die fetus waarskynlik erg misvormd sal wees, of dat die voortgesette swangerskap "'n gevaar van benadeling vir die fetus sal inhou".

22 In haar huldeblyk aan Eybers skryf Ena Jansen (2007) ook kortliks oor die gedig "Waarneming".
23 Ook Hemmerechts (1998: 57) merk terugskouend oor De Coninck op: "Op het einde van zijn leven [...] begon [hij], zo besef ik nu, meer en meer met zijn doden te leven: zijn vader, zijn moeder, An."
24 Hanssen (2004) se formulering is dat Enquist se "oudere poëzie [...] *gedomineerd* werd door het afscheid van haar kinderen" [my kursivering – RM].

25 Die Watersnoodmonument uit 1956, by Kruiening op Zuid-Beveland.

26 Sy het hierbenewens ook gedigte oor die dood van ander kinders geskryf.

27 Die "steen"-beeld word ook deur Thomése (2005: 19) gebruik om te beskryf hoe hy ná sy dogtertjie se dood gevoel het: "Een steen was ik geworden, ik kon alleen nog breken."

28 Hanssen (2006: 173) argumenteer tereg dat manlike literatuurkritici nog steeds die "definitiemacht" besit en in staat is om "vrouwelike auteurs buiten te sluiten op grond van argumenten waarmee mannelijke auteurs zichzelf juist profileren. Zij hanteren daarbij een dubbele bril."

29 *Larmoyant*: "met al te veel en te makkelijk vloeiende tranen; sentimenteel-bedroefd" (*Ván Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*).

30 Afdeling IV van De tussentijd bevat die mees regstreekse verwysings na die ongeluk self, en selfs daaruit is nie presies vas te stel wat gebeur het nie.

31 Twaalf jaar: so lank soos 'n hele skoolloopbaan. En ook ná die verskyning van *Passieblomme* het Totius nog steeds gedigte oor die dood van sy kinders geskryf. Geerinck-Vercammen (2000: 37) skryf, as maatskaplike werker en op grond van haar ervaring met roubegeleiding: "Rouwen vergt intensieve persoonlijke inspanning en kost enorm veel energie." Madill (2001: 73) beklemtoon die tydsfaktor: "We need time to heal and that time has no limits. We cannot turn our need for our children off like a tap."

32 Etikettering op grond van gebeure wat lesers aangryp, geskied dikwels baie gou en bly hardnekkig kleef. Hanssen (2004) skryf oor Jansma: "[...] het hinderde haar zeer dat ze te boek stond als 'die dooie-kindertjes-schrijfster'".

33 'n Soortgelyke metafoor kom by Thomése (2005: 34–35) voor, as hy ná sy dogtertjie se dood ervaar dat hy verskillende lewens gehad het: "Al mijn andere levens, wat heb ik ermee gedaan?"

34 Musiek, woorde (skrif), foto's, die graf(steen), 'n skildery is enkele van die dinge waarin die moeder haar dogter probeer bestendig (sien ook noot 36).

35 Slapeloosheid is een van die simptome waarvan ook in Geerinck-Vercammen (1998 en 2000) se empiriese studies melding gemaak word. Sy noem dat die ouers, naas slapeloosheid, dikwels in die periode ná 'n kindjie se dood allerlei drome ondervind. Hanssen lê na aanleiding van die werk van Jansma (Hanssen, 2006: 171) en Vasalis (Hanssen, 2006: 174) 'n verband tussen drome (selfs voor 'n sterfte) en skryf. Hy beweer dat "de literatuur pas verlossing van de barbaarse realiteit [blykt] te geven als zij zich in een droom daarvan losmaakt en vanuit die droom de werkelijkheid herschikt en herschrijft" (Hanssen, 2006: 169).

36 Motiewe soos winter, die nag en slaap word steeds met die dood geassosieer. Simbole wat met die dood en die verwerking van rou geassosieer is/word, sluit die volgende in: doodsbeendere en doodshoofde (veral tot die agtiende eeu, en veral as *memento mori* gebruik), die oop graf, die serk (plat deksteen op 'n graf), die treurwilg, gebreekte suile, gebarste kruike en vlinders; ook die motief

van winter, die nag en slaap. Hierdie simbole, waarvan sommige tot die Middeleeue terugdateer, is dikwels saam met die persoonlike gegewens van die oorledene op “bidprente” aangebring, saam met die versoek om vir die oorledene se siel te bid. Die gedigte in Guido Gezelle se *Kerkhofblommen* is byvoorbeeld geskryf om op bidprente gedruk te word (sien Spruit, 1986: 96–98). Ter herinnering aan die oorledene is ’n haarlok dikwels ná die persoon se dood afgesny en bewaar; in die negentiende eeu is die hare dikwels in ’n prentjie verwerk wat in ’n medaljon, borsspeld, ring of aan ’n horlosieketting of armband gedra is (Spruit, 1986: 96, 97). Dodemaskers en afgietsels van die oorledene se hand het ook gedien as tasbare voorwerpe waardeur die herinnering aan die oorledene lewend gehou is (Snoep, 1980: 67). Die doodsportret (later -foto) het ook hierdie funksie vervul.

37 Hiermee word nie geïmpliseer dat Thomése (of Enquist) noodwendig ’n ongelowige is nie. *Schaduwkind* bevat byvoorbeeld heelwat Bybelse verwysings.

38 Wolzak (2005: 111, 113–114) haal uit literêre tekste van sowel Wolkers as Vasalis aan, terwyl Geerincq-Vercammen (1998 en 2000) Vasalis, Enquist, Jansma en ander outeurs aanhaal.

39 Die literatuur oor rouverwerking beklemtoon dat “elk manier om met verdriet om te gaan [...] ‘normaal’ [is]” (Geerincq-Vercammen, 2000: 147). Dit impliseer vanselfsprekend dat mense skryf nie as terapie hoef te gebruik nie. In rouverwerking moet “[m]en [...] zich door anderen geen gedragsregels laten voorschrijven” (Geerincq-Vercammen, 2000: 147) – iets wat klaarblyklik dikwels gebeur, te oordeel aan Madill (2001: 73) se stelling: “We need your patience, even if we cannot have your understanding. We do not want you to take our place. However, we do want you to stop telling us how to grieve and when it is time to stop – according to your judgment, not ours.”

40 In sterwens- en roubegeleiding word daar, wanneer ’n baba prenataal of by geboorte sterf, besondere aandag aan handelinge en rituele bestee aangesien die kennismaking en afskeid as ’t ware gelyktydig moet geskied. Dit word as belangrik beskou om die vroeggestorwe kindjie ’n naam te gee, hom of haar te bekyk en vas te hou, foto’s te neem, ook ander familielede te betrek, en om die kindjie met die gebruikelike óf met verpersoonlike rituele te laat begrawe of veras (sien Geerincq-Vercammen, 2000: 93–137). Op hierdie manier word só ’n kindjie ‘bespreekbaar’ gemaak. Gerlene Kennedy (2007: 2) skryf uit Ierland oor ’n vriendin wie se dogtertjie prenataal op 22 weke gesterf het nadat die naelstring om haar nek gedraai het: “Omdat Maedbh [‘Maeve’] reeds dood was met haar geboorte, moes Julie en Colm haar kissie met heilige water seën en haar benoem tydens ’n diens in die hospitaalkapel.” Sy is daarna in “’n wit kissie, skaars so groot soos ’n skoendoos” begrawe. In die afdeling “Pietà” beskryf Thomése (2005: 52–53) op aangrypende wyse hoe hy en sy vrou ná hul agtien maande oue dogtertjie se dood van haar afskeid geneem het, onder meer deur haar aan te raak, haar te was en vir haar mooi kleertjies aan te trek: “Het lichaam dat zo door en door was gekend, moest nu uit het hoofd worden geleerd.”

41 Vondel se gedigte wat in hierdie artikel bespreek is, roep ná sowat 400 jaar steeds ’n beeld van sy gestorwe geliefdes voor lesers se geestesoog.